

بسمه تعالی

نقش تاریخی مساجد در ترویج فرهنگ کتاب و کتابخوانی

مرتضی رضایی

چکیده

«مسجد» نخستین نماد و نهاد آیین اسلام، همواره مورد توجه مسلمانان بوده است و در طول تاریخ اسلام، کارکرد و نقش‌های متنوعی ایفا کرده است. در آغاز تاسیس، مکان عبادت و نیایش بود و به تدریج از کارکرد علمی - آموزشی، مشاوره و تصمیم‌گیری سیاسی و اجتماعی و نظامی و غیره برخوردار شد. از جمله برجسته‌ترین این نقش‌ها، فعالیت در مسیر آموزش و احیای فرهنگ مطالعه و کتاب‌خوانی است که مساجد به خوبی از عهده آن برآمده است. در این نوشتار به بیان نقش تمدنی مساجدی که با احداث کتابخانه توانسته‌اند در ترویج فرهنگ کتاب و کتابخوانی تلاش نمایند و «**مساجد کتابخانه‌ای**» نام گرفته‌اند می‌پردازیم.

کلیدواژگان: مسجد، مساجد کتابخانه‌ای، کتاب، کتابخانه، فرهنگ کتاب و کتابخوانی

پیشگفتار

مسجد نمادِ دیانتِ اسلام، تنها پرستش‌گاه مسلمانان نیست، بلکه مرکز تجمعات اجتماعی و سیاسی، و فضای آموزشی و علمی هم به شمار می‌رود. مسجد نخستین ملزومات یک جامعه اسلامی است به گونه‌ای که نشانه و نماد هر شهر و آبادی معمولی مسلمانان را وجود مسجد و منبر گفته‌اند.^۱

در کنار مجموعه فعالیت‌های مساجد، «نقش کتابخانه‌ای» آن از جمله مواردی است که کمتر به آن پرداخته شده است. در سال ۱۳۷۴ ش تحقیقی درباره چگونگی پرداختن به فعالیت‌های فراغت بین نوجوانان و جوانان در جامعه شهری ایران اجرا گردید که نمونه‌گیری بر مبنای انتخاب سی هزار نفر از شهرهای مختلف کشور صورت پذیرفت؛ حاصل تحقیق این بود که حدود ۲۲ درصد از نوجوانان و ۲۴ درصد از جوانان، اوقات فراغت خویش را در مساجد و هیئت‌های مذهبی می‌گذرانند و از این میزان، ۱۲ درصد نوجوان و ۱۴ درصد جوانان به حضور در مساجد و بقیه را شرکت کنندگان در هیئت‌های مذهبی و موارد مشابه تشکیل داده‌اند.^۲ اکنون سؤال این است که مساجد چه نقشی می‌توانند در فرهنگ کتاب و کتابخوانی در کشور داشته باشند؟

اگر فقط همان ۱۲ درصد نوجوان و ۱۴ درصد جوانی که به مساجد آمده‌اند، در جمعیت آماری مطالعه و کتابخوانی کشور سهم می‌بودند، آیا درصد مطالعه سرانه ما ارتقا نمی‌یافت؟ به همین منظور این نوشتار سعی دارد به نقش مساجد در فرهنگ کتابخوانی در طول تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی بپردازد و نشان دهد که مساجد در اسلام با چه پایگاه و بُنیه علمی و فرهنگی پا به عرصه نهاده تا شاید پاسخی مقطعی، اما بنیادی به پرسش داده شود.

❖ کلیاتی درباره مسجد

الف) مسجد عبادتگاه مسلمان

هر یک از ادیان، برای اجرای مراسم عبادی خود، فضای خاصی را بنا نهاده‌اند و آن را نماد آیین خود ساخته‌اند؛ یهودیان در کنیسه، مسیحیان در کلیسا، زرتشتیان در آتشکده یا کعبه و بوداییان در معبد. در دین اسلام هم مسلمانان در «مسجد» به عبادت خدای یکتا می‌پردازند اما عبادتگاه‌های دیگری مانند مصلی، تکیه، زاویه، رباط، مقام، مزار، مشهد، عتبات مقدس، مشاعر مقدس و حسینیه و ضریح نیز در کنار مسجد برای مسلمانان برشمرده‌اند.^۳ مسجد در اصطلاح، مکانی است مخصوص مسلمانان تا نمازهای یومیه خود را در آن به جای آورند.^۴ واژه مسجد به صورت مفرد «مسجد» ۲۲ بار و به صورت جمع «مساجد» ۶ بار در قرآن آمده است.

۱- آدم متر؛ تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه‌ی علیرضا ذکاوئی قراگزلو؛ جلد دوم، ص ۴۵۱.

۲- عمادالدین باقی؛ پرستشگاه در عهد سنت و تجدد (جامعه‌شناسی نهادهای دینی)، ص ۱۶.

۳- شیخ طه الولی؛ المساجد فی الإسلام، ص ۷۹.

۴- شیخ طه الولی؛ المساجد فی الإسلام، ص ۱۴۵.

جدول شماره ۱

واژه	قید	تعداد موارد	نمونه آیات
مسجد	الحرام	۱۵ مورد	توبه/۱۹ - توبه/۲۸
	الأقصى	۱ مورد	إسراء/۱
	ضرار	۱ مورد	توبه/۱۰۷
	مطلق و بدون قید	۵ مورد	کهف/۲۱ - توبه/۱۰۸
مساجد	الله	۳ مورد	توبه/۱۷ - ۱۸
	مطلق و بدون قید	۳ مورد	بقره/۱۸۷ - حج/۴۰

ب) مسجد جامع^۵

در هر شهر و قریه، غالباً مسجدی با بنا و وسعت بیشتری نسبت به مساجد دیگر ساخته می‌شد که به «جامع» و «مسجد جامع» معروف می‌شد، هم به سبب آن که نماز جمعه در آن اقامه می‌شد و هم به این لحاظ که جامع همه مأمومین جماعت‌های مساجد دیگر بود و شاید هم چون جامع تمام مقاصدی بود که از مسجد انتظار می‌رفت؛ مثل عبادت، آموزش و پرورش، تجمع و قضاوت و ...^۶ بر اساس این توصیفات می‌توان گفت مسجد جامع، مسجدی است که نماز اجتماعی و مردمی در آن اقامه می‌شود و از همین روی که در آن نماز جماعت برگزار می‌شود، «مسجد الجماعة» یا «مسجد جماعت» نیز خوانده‌اند.^۷

مساجد جامع معروفی چون: جامع بصره، جامع فسطاط، جامع کبیر قیروان، جامع اموی دمشق، جامع کبیر تونس، جامع زیتونه، جامع قرطبه، جامع الازهر قاهره، جامع خصیب اصفهان، جامع حلب، جامع عزیزیه مرو، جامع نجف اشرف، جامع گوهر شاد مشهد و ... نمونه‌های اندکی از این مجموعه عظیم هستند.^۸

۵- توضیح المسائل (المحشی للإمام الخمینی)، ج ۱، ص ۵۱۳ «س ۴۰۱: مسجد جامع چه تعریفی دارد؟ ج: مسجد جامع مسجدی است که در شهر برای اجتماع همه اهل شهر بنا شده است، بدون این که اختصاص به گروه و قشر خاصی داشته باشد.»
 ۶- عمادالدین باقی؛ پرستشگاه در عهد سنت و تجدد (جامعه‌شناسی نهادهای دینی)، ص ۶۵.
 ۷- شیخ طه الولی؛ المساجد فی الإسلام؛ ص ۱۴۵.
 ۸- علی اکبر ولایتی؛ پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ص ۱۱۱.

در این میان جامع الأزهر قاهره، نمونه منحصر به فردی است که در میانه قرن چهارم هجری به وسیله فاطمیون مصر ساخته شد و تا آنجا پیشرفت کرد که در قرن نهم هجری بیش از هفتصد نفر از مذاهب و طوایف گوناگون در آنجا به کسب علم و دانش مشغول بودند.^۹

ج) مصلی

مصلی اسم مکان از واژه صلاه، از ریشه صَلَوَ به معنای نماز، دعای خیر و برکت است^{۱۰} و مکان خاصی برای اقامه نماز عیدین (فطر و قربان)، نماز میت، نماز باران و نماز شکر به حساب می آید. مصلی از نظر ظاهری هیچ سقف و دیوار و حصاری ندارد و خانه و حجره‌ای هم برای سکونت و بازار ندارد. اولین مصلی در اسلام با نماز پیامبر اکرم ۶ و در عقیق مدینه (واقع در مزینه و یا وادی ذی‌الحلیفه) بنا شد.^{۱۱}

زبان‌شناسان و لغت‌دانان واژه Mausolee (موزولیه) در زبان فرانسوی را برگرفته از تلفظ واژه عربی «مصلی» دانسته‌اند.^{۱۲}

تقی‌الدین مقریزی مصری (وفات ۸۴۵ ق.ه) در کتاب «الخطط و الآثار»، مصلی‌های مصر را بدین شرح برشمرده است؛ مصلی‌های: الشریفه، المغافر، عقبه‌القرافه، الفتح، جهة‌العادل، الجرجانی، خولان، أطفیحی.^{۱۳} در ایران هم مصلی‌های بسیاری اعم از قدیم و جدید وجود دارند که مصلاهی طرق (نیمه اول قرن نهم هجری)، مصلاهی مشهد (دوران صفوی)^{۱۴} و مصلاهی امام خمینی در تهران از جمله آنهاست.

❖ نقش و ابزارهای مسجد در فرهنگ‌سازی کتابخانه و کتابخوانی

• قرآن، نخستین کتاب مساجد

در آموزه‌ها و متون دین اسلام درباره اهمیت و ارزش علم و دانش و کتابخوانی، آیات و احادیث فراوانی وجود دارد که حکایت از توجه مسلمانان به چنین آموزه‌ای دارد. در این فرهنگ، کتاب با عباراتی چون «بوستان دانشمندان»^{۱۵} «سخنگوی نیکو»^{۱۶} «مایه آرامش»^{۱۷} مورد تاکید و ستایش قرار گرفته است.^{۱۸}

۹- علیرضا باوندیان؛ جلوه‌هایی از هنر و تمدن اسلامی، ص ۳۲-۳۳.

۱۰- آذرتاش آذرنوش؛ فرهنگ معاصر عربی-فارسی؛ ص ۳۷۱

۱۱- شیخ طه الولی؛ المساجد فی الإسلام؛ ص ۷۹-۸۰

۱۲- همان؛ ۸۳، منتخب النصوص التاریخیه و الجغرافیه؛ نورالله کسائی؛ ص ۲۱۲

۱۳- شیخ طه الولی؛ المساجد فی الإسلام؛ ص ۸۱-۸۲

۱۴- علیرضا باوندیان؛ جلوه‌هایی از هنر و تمدن اسلامی؛ ص ۲۹۸.

۱۵- میزان الحکمه، محمد محمدی ری‌شهری؛ ج ۱، ص ۵۱۰۰؛ امام علی (ع): «الکُتُبُ بساتینُ العُلَماء»

۱۶- همان؛ ص ۵۱۰۰؛ امام علی (ع): «نِعَمَ المَحَدَّثُ الکِتَابُ».

۱۷- امام علی (ع): «مَنْ تَسَلَّى بِالکِتَابِ لَمْ تَفْتَهُ سَلْوَةٌ» همان؛ ص ۵۱۰۰.

مسجد در کنار نقش آموزشی و به طور موازی به ایفای نقش فرهنگ‌سازی در زمینه حفظ و حراست از کتاب و تأسیس کتابخانه و ترویج سنت کتاب‌خوانی پرداخت. این نقش همزمان با پایان یافتن نگارش رسمی قرآن در دوره خلیفه سوم (۲۳ - ۳۵ ق) آغاز شد. همه صاحب نظران اتفاق نظر دارند که «قرآن کریم، اولین کتابی بود که راه خود را به مسجد گشود». عثمان بن عفان، بین ۴ تا ۶ نسخه قرآن کریم را در چهار تاشش مسجد بزرگ در سراسر جهان اسلام ارسال کرد.^{۱۹}

• تجهیز مساجد به کتابخانه

از همان زمان آرام آرام مساجد معروف، مجهز به کتابخانه شدند که برخی از آنها بر اثر گسترش و رونق، زبانزد عام و خاص گشتند؛ مسجد جامع بصره، مسجد جامع فسطاط، مسجد جامع دمشق، مسجد آمدی، مسجد عقیل نیشابور، مسجد زیدی بغداد، مسجد کوفه، مسجد منیعی نیشابور.^{۲۰}

ایجاد کتابخانه‌ها در مساجد با اهدای نسخه‌های قرآن به مساجد شروع شد و چون مسلمانان، مساجد را محیط آموزشی می‌دانستند در پی آن کتابخانه‌هایی در مساجد فراهم کردند. از اواسط قرن اول هجری، اهدای کتاب به مساجد متداول گشت و چون معماری مساجد آن زمان گنجایش لازم را نداشت و مکان مناسبی هم برای کتابخانه‌ها در نظر نگرفته بودند، در ساخت و سازهای بعدی مساجد، اختصاص فضایی به کتابخانه در درون مساجد متداول شد. در نتیجه، هر مسجد مهم و عظیمی می‌بایست کتابخانه‌ای می‌داشت تا افراد کتاب‌های خود را به آن مسجد اهدا کنند. هر چند اکثر کتابخانه‌های مساجد در حد معمول بودند، ولی بعضی مساجد بزرگ دارای مجموعه‌هایی نفیس و کامل از کتاب‌هایی بودند که در قلمرو اسلامی شهرت زیادی داشت.

• وقف کتاب برای مساجد

ناگفته نماند که سنت و فرهنگ حسنه وقف در اسلام، تأثیر فراوانی در تجهیز مساجد به کتابخانه داشت. از این رو وزیران و دانشمندان و بزرگان علم و معرفت، کتاب‌های ارزشمند و نفیس خویش را وقف مساجد می‌کردند تا عموم مسلمانان از آن بهره یابند. از «ابن خلکان» نقل است که در هر مسجد جامع بزرگ، یک کتابخانه وجود داشت؛ چرا که علما معمولاً کتاب‌های خود را وقف مساجد می‌کردند.^{۲۱} یا گفته شده «اسحاق بن مرار ابو عمر شیبانی» (قرن دوم ق) متجاوز از ۸۰ نسخه قرآن را که خود نسخه‌برداری کرده بود، به مساجد کوفه سپرد.^{۲۲}

۱۸ - برای مشاهده‌ی این احادیث به میزان‌الحکمه، ج ۱۱، ص ۵۱۰۱-۵۱۰۳

۱۹ - مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی؛ دفتر دوم (کتابخانه)؛ ش ۱۳۷۹، ص ۵۲۴.

۲۰ - علی اکبر ولایتی؛ پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران؛ جلد اول، ص ۱۱۰-۱۱۱.

۲۱ - آدام متر؛ تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری؛ ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگزلو؛ جلد اول، ص ۲۰۱.

۲۲ - مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی؛ دفتر دوم (کتابخانه)؛ ص ۵۲۴.

آنچه می‌توان گفت این که مساجد با داشتن نقش‌های عبادی، علمی - آموزشی و فرهنگی و غیره، کتابخانه‌های مطرح و برجسته‌ای در جوامع اسلامی به شمار می‌آمدند که عظمت آنها را تنها در نظامیه‌ها، مدرسه‌ها و یا بیت-الحکمه می‌توان مشاهده کرد. آن چنان که در این باره می‌گویند: «رشد تأسیس کتابخانه‌ها در جهان اسلام به گونه‌ای بود که در غالب بلاد اسلامی تدریجاً کتابخانه‌های به وجود آمده متعلق به مساجد یا مدارس بود که درهایشان به روی طالبان علم گشوده بود.»^{۲۳}

ولید بن عبدالملک (۸۶-۹۶ ق) به عنوان خلیفه وقت، قصد آن نمود تا برای مسلمانان مسجد بی‌نظیری بسازد که در خور عظمت اسلام و گستره آن باشد؛ زیرا دمشق در زمان خلافت ولید، بزرگ‌ترین شهر اسلامی به شمار می‌رفت. در این مسجد چهار تالار مستطیل شکل وجود داشت که برای امور مختلف از قبیل درس، اقامه نماز، سخنرانی و کتابخانه استفاده می‌شد. در این مسجد، کتابخانه و اشیای نفیس بسیار وجود داشت، از جمله مصحف عثمان که خلیفه آن را از مدینه به شام فرستاده بود و در گنجینه مخصوص جنب محراب جای داده بود.^{۲۴}

نمونه‌های ثبت شده این گونه «مساجد کتابخانه‌ای» را می‌توان، «مسجد توران‌شاهی» در «بردسیر کرمان» دانست که محمد بن ملک ارسلان شاه (۵۳۷-۵۵۱ ق) در آنجا کتابخانه‌ای مشتمل بر پنج هزار مجلد بنا کرد و یا کتابخانه غنی و معتبر مسجد منیعی نیشابور، که متأسفانه در حمله غزها به سال ۵۴۸ ق به غارت رفت.^{۲۵} «المفروضی» در کتاب «تاریخ اصفهان» به سال ۴۲۱ هجری، شرح مساجد و متعلقات آنها را آورده و گفته است در این مساجد یکی از طاق‌ها یا رواق‌ها به کتابخانه اختصاص داشت.^{۲۶}

نکته قابل تأمل این است که اهمیت مسجد نزد مسلمانان بر هیچ کس پوشیده نیست و همان‌طور که قبلاً ذکر شد سبب آنکه قرآن عثمانی در مساجد مختلف به امانت نهاده شد، می‌تواند علاقه مسلمانان به ترویج و گسترش فرهنگ کتاب و کتاب‌خوانی باشد؛

❖ نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان گفت که تاریخ درخشان فرهنگ و تمدن اسلامی نمایانگر این است که مساجد از توانمندی بسیار بالای فرهنگ‌سازی در زمینه‌های مختلف مذهبی، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، آموزشی، پژوهشی، هنری، ورزشی، بهداشتی و غیره برخوردار بوده و هست. از این رو اگر برای مساجد، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی دقیق شود، مساجد می‌توانند بازوان و پشتوانه پر توان فرهنگی هر دولت و ملتی باشند. امروز اگر مطالعه سرانه کشور

۲۳- عبدالحسین زرین‌کوب؛ کارنامه اسلام؛ ص ۴۱.

۲۴- مجموعه مقالات کنگره‌ی بین‌المللی «کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی»؛ دفتر نخست (کتاب-کتابخانه)، ش ۱۳۷۹، ص ۴۰۲-۴۰۴.

۲۵- ابوالقاسم رزاقی؛ مسجد، پایگاه توحید و تقوی؛ ص ۲۵.

۲۶- مجموعه مقالات کنگره‌ی بین‌المللی «کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی»؛ دفتر نخست (کتاب-کتابخانه)؛ ص ۴۰۴.

ما در سطح پایین قرار دارد؛ می‌توان نتیجه گرفت همان ۱۲ درصد نوجوان و ۱۴ درصد جوان ما، نقشی در این آمار ندارند یا سهم بسیار کمی را به خود اختصاص داده‌اند. بهر حال دانسته شد که در گذشته هم از سوی دولت و حاکم و هم از طرف مردم و جامعه به کتابخانه‌های مساجد توجه به سزایی می‌شد. غالباً حاکم وقت، بزرگ‌ترین مسجد زمان خود را می‌ساخت و کنار آن کتابخانه‌ای به همان عظمت ایجاد می‌کرد تا پاسخگوی مردم مشتاق به دین و دانش باشد.

❖ راهکارها

- ✓ **وقف و اهداء کتاب** با تشویق عمومی مردم و فرهیختگان به احیاء و ترویج سنت حسنه وقف.
- ✓ ترویج فرهنگ کتاب و کتاب‌خوانی به همت مجموعه‌های فرهنگی بزرگ دولتی، مراکز آموزشی و پژوهشی، نهادهای تبلیغی، رسانه‌ها، متفکران و صاحب‌نظران و آحاد مردم.
- ✓ برگزاری مسابقه‌های کتاب‌خوانی.
- ✓ برگزاری نمایشگاه کتاب در مساجد.

فهرست منابع

- ۱- الولی، شیخ طه؛ المساجد فی الاسلام؛ الطبعة الأولى، بیروت: دارالعلم الملايين، ۱۴۰۹ق. ۱۹۸۸م.
- ۲- باوندیان، علیرضا؛ جلوه‌هایی از هنر و تمدن اسلامی؛ مشهد، انتشارات ضریح آفتاب، چاپ اول، ۱۳۸۲ش.
- ۳- جان احمدی، فاطمه؛ تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی؛ دفتر نشر معارف، قم، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
- ۴- رزاقی، ابوالقاسم؛ مسجد پایگاه توحید و تقوی؛ دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی، تهران، ۱۳۶۲ش.
- ۵- زرین کوب، عبدالحسین؛ کارنامه اسلام؛ امیرکبیر، تهران، چاپ هفتم، ۱۳۸۰ش.
- ۶- متر، آدام؛ تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری؛ مترجم: علیرضا ذکاوتی قراگزلو؛ ج ۱ و ۲، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴ش.
- ۷- میکل، آندره؛ اسلام و تمدن اسلامی؛ با همکاری هانری لوران؛ مترجم: حسن فروغی؛ ج ۱، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۱ش.
- ۸- ولایتی، علی‌اکبر؛ پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران؛ ج ۱، وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۸۳ش.
- ۹- باقی، عمادالدین؛ پرستشگاه در عهد سنت و تجدد (جامعه‌شناسی نهادهای دینی)؛ نشر نی، تهران، ۱۳۷۸ش.
- ۱۰- مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی «کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی»؛ دفتر نخست و دوم (کتابخانه)؛ بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ اول، ۱۳۷۹ش.
- ۱۲- ابن‌إخوه، ضیاءالدین محمد بن احمد بن ابی‌زید (م ۷۲۹ق)؛ آیین شهرداری؛ مترجم: جعفر شعار؛ مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۰ش.

- ۱۳- یعقوبی، احمد بن أبی یعقوب بن واضح (م ۲۹۵ ق)؛ البلدان؛ الطبعة الأولى، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.
- ۱۴- آذرنوش، آذرتاش؛ فرهنگ معاصر عربی - فارسی؛ نشر نی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۲ش.
- ۱۵- کسائی، نورالله؛ منتخب النصوص التاریخیة و الجغرافیة؛ سمت، طهران، چاپ اول، ۱۳۷۷ش.
- ۱۶- ری شهری، محمد محمدی؛ میزان الحکمة؛ ج ۱۱، مترجم: حمیدرضا شیخی؛ دارالحدیث، قم، ۱۳۸۴هش.
- منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد